

DEEL V:

De boekenclub

Workshop maart 2022

Nieuwe mensen

Maart 2022, Den Bosch

Het einde van een zonnige week. We zitten in maart 2022 en het lijkt erop dat de lente is aangebroken. Gelukkig ben ik Belle een beetje vergeten. Ze zit niet meer de hele tijd in mijn hoofd. Heel af en toe hebben we oppervlakkig contact via de app. Het heeft me een aantal maanden gekost. Haar iets verder weg te zetten. Er is nog geen plek voor een andere vrouw in mijn leven. Tinder staat in de pauzestand. Ik heb wel de behoefte nieuwe mensen te leren kennen, actief te blijven, dingen te blijven ondernemen. Ik heb 'nieuwe mensen leren kennen' (nmlk) net ontdekt. Ik ben er pas een paar weken mee bekend en heb nu al zeker tien nieuwe contacten. Het kan gaan om een spontane wandeling, een borrel of etentje aan het einde van een drukke week, samen met een groepje naar een bijzondere film. Ik wil graag met andere mensen praten over het boek waar ik zo vol van zit. 'De meester en Margarita' (MM) van Michail Boelgakov (MB). Inmiddels heb ik het boek meerdere keren gelezen en zit ik vol met inzichten, vragen, opmerkingen. Ik moet het kwijt.

Ik organiseer een boekendiscussie-middag via 'nieuwe mensen leren kennen'. Wie heeft er zin met mij mee te denken over dit boek? Ik doe alsof ik de deskundige ben en jullie vuren vragen op mij af. Als jullie geen vragen hebben dan kom ik met een stelling over het boek of de auteur. Ik beloon jullie aandacht en tijd met een afsluitende pizza aan het einde van de workshop. De website van 'nmlk' werkt nog beter dan ik had verwacht. Binnen enkele dagen hebben zich vijf belangstellenden gemeld die bereid zijn mij te helpen met dit boek. Er is al een wachtlijst, mocht er iemand onverhoopt toch niet kunnen. Drie van de vijf deelnemers hebben het boek gelezen en zijn, net als ik, gefascineerd door het boek. De andere twee deelnemers aan mijn workshop kennen het boek nog niet maar hebben het op hun lijstje staan om nog te gaan lezen.

Rond vier uur in de middag is de club compleet. Niemand heeft zich afgemeld en iedereen is redelijk op tijd in het zaaltje dat ik heb

gehuurd voor de gelegenheid. Ik wil geen tijd verliezen en als iedereen zit, beginnen we met een voorstelrondje. Ik zeg heel blij te zijn met de komst van Rob, Theo, Claudia, Geert en Sonja. We zijn allemaal vreemden voor elkaar. Voorstelrondje dan maar. Wie mag ik het woord geven? Houd het kort, wie ben je en wat heb je met dit bijzondere boek?

‘Ik ben Rob, 47 jaar oud, zelfstandig adviseur. Ik heb dit boek al in mijn studententijd gelezen. Ik was er toen van onder de indruk. Veel is na al die jaren weggezakt. Ik wil het opnieuw gaan lezen. Kijken of ik het nog steeds zo goed vind. Ik heb nu meer rust en tijd om het boek tot me te nemen. Je idee kwam precies op het goede moment, Ivo. Leuk hier te mogen zijn.’ (Rob)

‘Dank Rob, ik ga niet reageren, we gaan snel door met het voorstelrondje. Wie mag ik het woord geven?’ (Ivo)

‘Okay, ik wil wel. Ik ben dus Theo. Ik denk dat ik een vreemde eend in de bijt ben. Ik werk met mijn handen. Ben timmerman in loondienst. Dat is een heel verhaal wat ik verder laat zitten, ben altijd geïnteresseerd geweest in communistisch Rusland. Ik kan daar niet met veel mensen over praten. Het boek is gezien de oorlog van Rusland-Oekraïne super actueel. Ik heb het boek zelf nog niet gelezen, dat ga ik nog doen. Ik heb er veel over gehoord. Ik ben benieuwd naar vandaag. Leuk. Oja, ik ben 53.’ (Theo)

‘Welkom Theo. We gaan weer snel door.’ (Ivo)

‘Ik ga wel als volgende. Ik ben Claudia en 63 jaar oud. Ik lees al heel mijn leven boeken, veel boeken, elke week wel een boek. Ik heb geen e-reader, ik houd van de geur van papier, noem me ouderwets. Ik houd van Russische klassieke literatuur. Geweldig! Boelgakov is voor mij geen onbekende. Ik heb ‘Meester en Margarita’ meerdere keren gelezen. Ik vind het een raadselachtig boek, ik geloof dat ik het nog steeds niet helemaal begrijp. Ik ben met vervroegd pensioen trouwens.’ (Claudia)

‘Dankje, Claudia. Je hebt het boek meerdere keren gelezen zelfs, bijzonder. Nog twee te gaan, wie wil?’ (Ivo)

‘Geert, 53 jaar. Ik ben in het dagelijkse leven directeur en eigenaar van een middelgroot bedrijf. Ik ken het boek niet, moet ik eerlijk zeggen. Ik ben hier omdat ik nieuwe dingen wil gaan doen en nieuwe mensen wil leren kennen. Ik zie mezelf maar even als toehoorder. Ik zal wel vragen stellen als ik het niet begrijp.’ (Geert)

‘Mooi Geert, heel graag van dat vragen stellen! Dank. Dan de laatste.’ (Ivo)

‘Ik ben Sonja, 29 jaar oud. Ik werk als hrm-manager bij een groot bedrijf. Na mijn studie ben ik meteen in deze baan gerold en ik ben er achter gekomen dat het werk mij heeft opgeslokt de laatste vijf jaar. Ik vind het tijd een stapje terug te doen en andere dingen op te pakken in mijn vrije tijd. Ik vind persoonlijke ontwikkeling belangrijk. Daarom ben ik hier. Ik lees graag een boek tussendoor en heb wél een e-reader. Ik kan niet meer zonder dat ding, zo veel makkelijker dan een papieren boek. Ideaal voor op vakantie ook. En ja, ik heb het boek gelezen, eigenlijk speciaal voor deze bijeenkomst. Ik moet eerlijk zijn, ik ben ongeveer op driekwart van het boek.’ (Sonja)

‘Ook jij dank, Sonja. Knap dat je in korte tijd zoveel hebt gelezen. We komen er vast nog op terug. Dan zal ik kort iets over mezelf vertellen. Ik ben Ivo, 61 jaar. Ik ben econoom en organisatie-adviseur geweest in mijn leven. Ik zeg geweest omdat ik niet meer zo heel veel werk. Ik ben voor mezelf een nieuwe balans aan het zoeken in mijn leven. Ik ga af en toe weg met mijn camper, ik doe wat vrijwilligerswerk en ik ben sinds kort lid geworden van deze club ‘nieuwe mensen’. Dit boek van Boelgakov heb ik voor het eerst gelezen afgelopen zomer. Ik wil er iets mee doen, dat ga ik nog toelichten natuurlijk, en heb de club gebruikt om jullie hier bij elkaar te roepen om mijn ideeën over het boek met jullie te delen.’ (Ivo)

Waarom dit boek, Ivo?

‘Okay mensen, pak wat te drinken. Dan gaan we starten, we hebben de tijd hard nodig. We werken als volgt. Ik vertel over mijn avonturen met dit boek, dus ik zal veel aan het woord zijn. Onderbreek me gerust tussendoor, stel vooral veel vragen, dan wordt het wat interactiever. Misschien zijn er nu al vragen?’ (Ivo)

‘Ivo, ik heb een vraag om mee te beginnen. Waarom heb je voor dit boek gekozen. Dat vroeg ik me af. Het is geen makkelijk boek om te lezen, dat kan ik me van vroeger nog wel herinneren, je had ook voor iets simpeler kunnen kiezen.’ (Rob)

‘Ha, mooie vraag, Rob. Dit boek is een bewuste keuze. Je hebt helemaal gelijk, het is geen makkelijk boek dat je even snel tussendoor leest. Het is een dik boek waar je echt de tijd voor moet nemen. Nu ongeveer een jaar geleden kreeg ik een tip van een goede vriend van me. ‘Je moet dit boek lezen, Ivo’. Het boek zei me helemaal niets. ‘Het is volgens velen een van de beste boeken van de vorige eeuw,’ zei die vriend. Ik was meteen nieuwsgierig, hoezo het beste boek en ik heb er nog nooit van gehoord? Daarna ben ik een aantal weken met de camper op pad geweest. Naar Portugal. Onderweg heb ik gebruik gemaakt van de dating-app Tinder. Ik was benieuwd hoe dat in het buitenland zou werken. Niet per se om de vrouw van mijn dromen te ontmoeten hoor. Een experiment om te kijken of het zou lukken iemand te vinden ‘s avonds met mij te komen eten. Ik vertel hier de korte versie van het verhaal. Het is gelukt, ik was al op de terugweg naar Nederland inmiddels, om een Franse dame te vinden om mee te eten. Aan het strand nog wel, in Zuid-Frankrijk, Biarritz. Later hebben we contact gehouden via Whatsapp en al snel bleek ... en nu komt ie ... dat ze veel boeken las, heel veel boeken zelfs, en dat haar favoriete boek was ... je raadt het al, ‘De meester en Margarita’ van Michail Boelgakov. Waaat? Dat kan niet waar zijn. Twee keer in korte tijd speelt dit boek een rol in mijn leven. Ik moest en zou het gaan lezen, en wel nu meteen. Inmiddels was het zomer vorig jaar.’

‘Jé, wat een verhaal. Denk je dat het toeval is, Ivo? Geloof je in het lot of zoiets?’ (Sonja)

‘Leuke vraag. Ik ben van nature best wel rationeel, econoom weetjewel. Maar toch. Het boek is twee keer op mijn pad gekomen, dat is een feit. Dat iets op je pad komt, dat is in mijn ogen een van de thema’s van dit boek. Dat maakt het nog bijzonderder. Ook in de gesprekken die ik met mijn Franse dame had, ze heet Belle trouwens, hebben we het hier vaak over gehad. Jij houdt van persoonlijke ontwikkeling Sonja, nou daar hebben wij het ook veel over gehad. Als je minder naar het verleden kijkt, naar wat je fout hebt gedaan in je leven, dan sta je meer open voor de toekomst en wat er om je heen gebeurt. Ik geloof dat je dan de kansen die zich aandienen beter ziet en kunt omarmen. Is dat een antwoord op je vraag?’ (Ivo)

‘Denk dat ik wel snap wat je bedoelt.’ (Sonja)

‘Omgekeerd, het boek hangt ook een beetje in de lucht. Ik keek nog maar een paar maanden geleden naar de Netflix-serie ‘You’ (wie heeft hem gezien?). Dat gaat over een Dexter-achtige seriemoordenaar annex boekhandelaar. In een van de afleveringen is de hoofdpersoon wat boeken aan het uitstallen in een winkel en daar staat ineens ‘Meester en Margarita’ prominent in beeld. Is dat toeval? Ik weet zeker dat het een bewust shot was, een knipoog naar de kijker. Als ik zelf niet met dit boek bezig was geweest, was me dit nooit opgevallen natuurlijk. Dan had ik als het ware die kans gemist omdat ik er niet open voor stond.’ (Ivo)

‘Wat bedoel je met dat het boek in de lucht hangt, Ivo?’ (Rob)

‘Dit boek heeft de status van een cultboek. Het heeft een grote schare aan trouwe fans. Er is enorm veel over te vinden op internet. Een mooi moment om daar iets meer over te vertellen. Het boek is geschreven in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw. In de begintijd van het nieuwe communistische Sovjet-tijdperk. De schrijver heeft meer dan tien jaar aan het boek gewerkt en ondervond veel tegenwerking om zijn werk gepubliceerd te krijgen.

Tegenwerking van het regime maar ook van collega-schrijvers die in committees van goedkeuring etcetera zaten. Uiteindelijk is dit boek tijdens het leven van MB nooit gepubliceerd. En dat is maar goed ook, want waarschijnlijk had de auteur er de doodstraf voor gekregen. Nog tot op zijn sterfbed, de auteur is vrij jong overleden aan een erfelijke nierziekte, heeft MB aan het boek geschaafd. De derde vrouw van MB (daarover later meer, zij heeft model gestaan voor Margarita in het boek) heeft een grote rol gespeeld in de totstandkoming van de definitieve versie van het boek dat in de jaren 60 in Rusland is gepubliceerd. Pas vanaf begin jaren 70 sijpelde het boek door naar het 'vrije Westen'. Misschien net iets eerder. Het schijnt dat het Rolling Stones nummer 'Sympathy for the devil' uit 1968 is geïnspireerd op de duivel uit het boek van Boelgakov (*Please allow me to introduce myself*). Omdat het boek redelijk ondoorgrondelijk is en een duister verleden heeft, is het vanaf het begin een cultboek geweest waar dan weer meer en dan weer minder belangstelling voor was. Soms denk ik wel eens, beetje cynisch misschien, dat je met het lezen van dit boek toetreedt tot een select gezelschap van kenners en snobs.' (Ivo)

'De doodstraf voor het schrijven van een boek?' (Geert)

'Dat is natuurlijk speculatie, dat zullen we nooit zeker weten. Je moet je voorstellen dat Stalin in die tijd met harde hand regeerde in het land. Kritiek op hem en het systeem werd niet getolereerd. Er zijn volop zuiveringen doorgevoerd, de geheime politie kon zomaar bij je binnen vallen om de boel te doorzoeken, mensen konden zomaar 'verdwijnen'. Ook bij MB zijn ze medio jaren 20 binnengevallen en hebben veel van zijn aantekeningen in beslag genomen. Een traumatische ervaring. Schrijvers waren daarom heel voorzichtig met wat ze opschreven en soms werden ook hele manuscripten door de auteurs zelf verbrand omdat het te gevaarlijk was zoiets in huis te hebben. Dit onderwerp komt in het boek zelf ruim aan bod, daar komen we nog op terug. Ergens in het boek is een beroemd geworden uitspraak terug te vinden 'Manuscripten verbranden niet'. Wat zoiets wil zeggen als: je kunt een manuscript wel verbranden maar het zal niet verdwijnen want het zit in de hoofden van de schrijvers en lezers.

En dat scheen dus letterlijk te gebeuren in die tijd. Ook MB heeft meerdere keren zijn boek herschreven vanuit de teksten die hij in zijn hoofd had zitten.’ (Ivo)

Ik kijk iedereen kort maar indringend aan. Ik probeer de gezichten te lezen. Vinden ze het nog interessant? Ben ik niet te veel aan het woord? Ik zie geen verveling.

‘Wat mij betreft genoeg over waarom ik voor dit boek heb gekozen. Tijd om de inhoud van het boek te bespreken. Maar voordat ik daarmee verder ga: zijn er nog vragen?’ (Ivo)

‘Ik heb nog wel een vraag. Hoe is het lezen van het boek je bevallen? Je zegt zelf dat het een moeilijk boek is. Hoe heb je dat aangepakt?’ (Theo)

‘Goeie vraag! Oeps, alle vragen zijn goede vragen natuurlijk, dus ik bedoel te zeggen dat ik hier even over moet nadenken, sorry mensen. Ja het is een lastig boek. Ik heb het boek meerdere keren weg gelegd omdat ik niet echt werd uitgenodigd verder te lezen. Dat heeft te maken met het taalgebruik. En met onze moderne spanningsboog. Je moet niet vergeten dat begin vorige eeuw schrijven een edele kunst was. Het was je beroep of je roeping en je had als succesvolle schrijver status. In MM zie je dat terug als thema. Er is in het communistische Rusland van die tijd een circuit van een intellectuele klasse van schrijvers en kunstenaars die elkaar onderling flink de maat nemen. In die pikorde staat iemand als Tolstoy, ik noem maar even iemand, bovenaan. Met een boek laat je zien dat je gestudeerd hebt, dat je iets voorstelt, dat je een meester bent in het hanteren van de pen. Met moeilijkdoenerij kon je je dus onderscheiden. In onze tijd kan iedereen schrijver worden, veel status geeft het niet, mensen lezen immers niet veel en vaak meer, kortom de wereld is veranderd. Dus zie het een beetje tegen de achtergrond van die tijd. Boeken en schrijvers namen een belangrijke plek in in de samenleving. Om op je vraag terug te komen: ik heb een paar keer een valse start gehad, me ook wel geërgerd aan de moeilijkdoenerij, maar op een gegeven moment ben ik toch het verhaal en de knappe constructie van het

boek ingetrokken. Ik kan er niet omheen, dit boek wordt terecht gezien als een meesterwerk. Ik heb het boek inmiddels meerdere keren gelezen en ik zie steeds nieuwe dingen.’ (Ivo)

‘Ik wil wel even kwijt, Ivo, dat jouw interpretatie erg persoonlijk is. Moeilijkdoenerij en dat soort woorden, dat zegt in mijn ogen veel over jouzelf als moderne consument en lezer. Ik heb het boek ook meerdere keren gelezen en voor mij was het nooit een worsteling. Maar ik ben dan ook fan van Russische literatuur en binnen de klassieke Russen, - ik vind dat MB onderdeel uitmaakt van de klassieke Russische schrijvers - , is MB juist lichter en grappiger. En over hoe er tegenwoordig wordt gelezen en over spanningsbogen, daar kunnen we een hele nieuwe workshop over opzetten haha’ (Claudia)

‘Je hebt helemaal gelijk, Claudia. Het zegt veel over mezelf. Dat noemen ze projectie volgens mij. Iedereen moet er zelf maar over oordelen door het boek te gaan lezen. Blijf vooral kritische opmerkingen maken. En Claudia, als jij een workshop ‘Over modern lezen en spanningsbogen’ organiseert, ben ik van de partij. Ik stel voor dat we nu doorgaan met de inhoud’ (Ivo)

De inhoud

‘Wat ik eerder al zei: er zijn tientallen versies te lezen op internet over dit boek en wat het allemaal betekent. Wat ik jullie ga vertellen is mijn persoonlijke interpretatie, het boek zoals ik het gelezen heb. Dit is een gelaagd boek. In wezen bevat het boek drie verschillende verhalen die op een knappe wijze in elkaar zijn vervlochten. In die verhalen staan weer subtiele of verborgen verwijzingen naar bestaande personen en situaties. Een goudmijn voor puzzelaars en spoorzoekers dus. Maar laat ik het beperken tot de kern van de drie hoofdlijnen in dit boek.’ (Ivo)

‘Mag ik nog een vraag stellen, Ivo? Heb je alleen dit boek gelezen of ben je ook op zoek gegaan naar wat anderen erin hebben gelezen?’ (Claudia)

‘Ai, ik ben inderdaad gaan googlen op dit boek en me zo verder gaan verdiepen in het oerwoud aan uitleggers. Toch denk ik dat de ideeën en ingevingen die ik had bij eerste lezing niet zijn veranderd, hooguit wat genuanceerder zijn geworden. Het is wel een valkuil, dat ben ik wel met je eens. Ik ga proberen het puur en persoonlijk te houden, okay?’ (Ivo)

‘Dat is fijn, ik ben benieuwd, dus brandt los.’ (Claudia)

‘Het eerste verhaal speelt zich af in Moskou. De duivel komt op bezoek en zaait verwarring in deze in zijn ogen verdorven stad. De duivel ziet dat de mensen niet meer in God geloven. Blijkbaar heeft ie de behoefte om dit recht te zetten. Dat doet ie door, met een gevolg van vreemde trawanten, als een soort goochelaar of magiër op te treden. Ik zal verder niet uit de doeken doen waar zijn trucs uit bestaan. Dan moet je het boek maar lezen. Op deze manier laat Boelgakov zien hoe corrupt de stad is, hoe tuk mensen zijn op geld, hoe makkelijk ze zich in de luren laten leggen, hoe makkelijk ze als makke schapen achter elkaar aan lopen. Over de interpretatie van dit verhaal is iedereen het wel eens: MB ontmaskert op deze manier het communistische systeem van bureaucratie en omkoping. In mijn

ogen gaat de kritiek verder dan het systeem van dat moment, het geeft ook een wat negatieve en cynische weergave van onze mensensoort. Er zijn er maar weinig die hun rug recht houden, die vast blijven houden aan hun eigen principes, die durven zeggen wat ze echt vinden. Niet onbelangrijk tenslotte om te melden dat de duivel niet perse het kwaad vertegenwoordigt. De duivel ontmaskert dingen, houdt een spiegel voor, heeft oog voor misstanden en onrechtvaardigheid. Dan het tweede verhaal in het boek. Deze vind ik wat ingewikkelder. Het betreft het bijbelverhaal uit het nieuwe testament over de kruisiging van Jezus. Jezus wordt opgepakt door de toenmalige Romeinse 'politie' en door de lokale machthebber Pilatus tot de dood veroordeeld. Jezus is op dat moment blijikbaar een gevaar voor de gevestigde orde en moet de mond worden gesnoerd. MB geeft echter een geheel eigen draai aan dit bijbelverhaal. Jezus is inderdaad iemand die gelooft in het goede van de mens en iemand die het ware woord van de enige God verspreidt. Jezus heeft het alleen niet zo op zijn volgelingen en in zijn ogen worden zijn woorden verdraaid. Jezus wordt min of meer gedwongen een leidende rol in te nemen. Ook Pilatus krijgt een ander gezicht dan we van hem gewend zijn. Pilatus is benieuwd naar deze aparte man en vindt hem wel sympathiek. Dat komt ook omdat Jezus Pilatus van zijn hoofdpijn afhelpt. Toch wordt Pilatus door het systeem gedwongen zijn 'vriend' Jezus tot de dood te veroordelen. Ook Judas, de persoon die wij kennen als de verrader van Jezus, wordt bij Boelgakov een ander iemand. Ik ga de details weer niet vertellen hier. Het komt er in mijn ogen als lezer op neer, dat al deze figuren een menselijk gezicht krijgen. Zo is de duivel niet honderd procent slecht en Jezus niet honderd procent goed. Het is telkens net anders dan je denkt. Ik zou deze insteek van Boelgakov samenvatten met: 'niks is wat het lijkt', onder het oppervlakkige vernislaagje zit weer een nieuwe diepere laag. Ook zie ik iets van machteloosheid omdat de figuren door het systeem (de maatschappij, de bazen) in een rol worden gedwongen, vaak een rol die ze niet zelf hebben gekozen. Is het nog te volgen, mensen?' (Ivo)

‘Ik kan het prima volgen. Jij haalt er wel dingen uit die ik zo nog niet gezien heb. Ik heb ook wel wat vragen, maar vertel je verhaal eerst maar af.’ (Rob)

‘Dan ga ik naar het derde verhaal van het boek. Dat is een liefdesverhaal tussen de meester en Margarita. Dit verhaal is sterk autobiografisch en gaat over het leven van MB zelf. De meester is aan lager wal geraakt. Hij heeft het opgegeven, vindt dat ie niets meer voorstelt. Daarom heeft de meester geen echte naam (kleine letter m, dus niet Meester want dat zou een naam suggereren). De meester is de schrijver van een boek dat gaat over Jezus en Pilatus, precies, het verhaal dat ik net noemde, het is een boek in een boek. De meester, die staat voor Boelgakov zelf, krijgt zijn boek niet gepubliceerd. Hij wordt depressief, verbrandt zijn boek, en komt uiteindelijk terecht in een psychiatrische kliniek. In de kliniek hoort de meester verhalen over een duivel die door de stad spookt en vertelt over Jezus en Pilatus en dat de duivel daar in hoogst eigen persoon bij is geweest. Hé, denkt de meester, dat is mijn verhaal, dat kan geen toeval zijn. Dan krijgen we te horen dat de meester een hele bijzondere vrouw heeft ontmoet, een vrouw die hem heeft benaderd. Dat is de mooie Margarita die al snel de muze van de meester wordt en een groot bewonderaar van zijn geniale boek. Zo is het ook ongeveer in het echt gegaan. MB is verliefd geworden op deze vrouw en zij is uiteindelijk zijn derde en laatste vrouw geworden. We hebben het aan deze vrouw te danken dat we nu over het boek MM in de huidige vorm beschikken. Dan nu een vraag aan jou, Claudia, kun jij ons misschien vertellen wat de connectie is tussen dit liefdesverhaal en het verhaal van de duivel die huishoudt in Moskou?’ (Ivo)

‘Hé, daar overval je me mee. Even denken. De duivel en Margarita hebben met elkaar gemeen dat ze het boek over Jezus en Pilatus kennen. Ze vinden beiden dat het boek niet mag verdwijnen. De duivel en Margarita gaan dan samenwerken om de meester en het boek te redden. Ze sluiten een zogenaamde Faustiaanse deal, Margarita verkoopt haar ziel aan de duivel. Allemaal voor de liefde. Liefde voor de meester en liefde voor het boek. Zoiets?’ (Claudia)

‘Ik had het niet beter kunnen verwoorden. Ik heb hier zelf overigens een vraag bij. Iets waar ik nog niet uit ben. Misschien kun jij me helpen? De motivatie van Margarita snap ik wel. De meester is op enig moment gevlucht en Margarita weet niet waar de meester is. De duivel weet wél waar de meester is, dus die heeft iets in de aanbieding. Maar waarom heeft de duivel Margarita nodig? De duivel die weet toch alles? Die kan de meester toch ook wel overtuigen of helpen of redden?’ (Ivo)

‘Daar vraag je me wat. Euh ... ik denk dat de duivel niet de kracht heeft van echte liefde. Margarita is een instrument die een puurheid heeft en een macht die zelfs die van de duivel te boven gaat. Haha, ik verzin het ter plekke. Maar komop, dat is natuurlijk de kern van een lovestory, er gaat niks boven echte liefde, daar kan zelfs de duivel niet tegenop.’ (Claudia)

‘Tja, overtuigend, ben ik dus toch te rationeel. Ik heb nog een vraag aan je, Claudia, maar die komt zo. Ik vervolg het verhaal over de meester en Margarita. De duivel zorgt voor een hereniging van de tortelduifjes en de duivel geeft Margarita bijzondere krachten. Die krachten heeft ze nodig om gastvrouw te spelen op een groot feest dat de duivel geeft. Blijkbaar wil de duivel shinen met Margarita om indruk te maken op zijn gasten. Anyway, Margarita kan nu dus vliegen op een bezemsteel en maakt van de gelegenheid gebruik over de stad Moskou te vliegen en neemt ‘en passant’ wraak op de personen die de meester en zijn boek dwars hebben gezeten. Claudia, dan mijn vraag, waar is dat bal van de duivel voor nodig? De duivel had Margarita toch ook die krachten kunnen geven los van dat bal?’ (Ivo)

‘Ja Ivo, daar heb je een punt. Ik denk dat de schrijver dat bal heeft gebruikt om daar een aantal personen te laten opdraven waar ie iets over kwijt wilde. Ook hier geldt weer dat het een zoekplaatje is, je kunt als lezer raden wie de gasten zijn en de schrijver kan er zo mooi een boodschap in verstoppen. Zo zeggen sommige duiders dat Hitler al op dit bal aanwezig was. Het zou kunnen, omdat Hitler in de jaren 30 al volop het nieuws domineerde.’ (Claudia)

‘Denk dat je gelijk hebt. Sorry, mensen, we dwalen wat af en excuus als het misschien te snel gaat. Het bal van de duivel, een plek waar allerlei historische snoodaards bij elkaar komen, speelt een belangrijke rol in het boek. Mijn verklaring, Claudia, is overigens dat MB zelf aanwezig is geweest bij een uitbundig feest van de Amerikaanse ambassadeur in Moskou. Het ging hier om een extreem uitbundig feest dat bij iedereen in Moskou een onuitwisbare indruk moest achterlaten. Er zou nog lang over gepraat moeten worden. Ik denk dat MB hier uit eigen ervaring over wilde schrijven, misschien wilde hij zo wel het signaal afgeven dat hij tot een selecte kring intimi behoorde? Afijn, er valt nog veel meer over het boek te vertellen, maar voor nu is dit wel voldoende wat mij betreft. Vragen?’ (Ivo)

‘Ik heb nog wel een vraag. Je komt zelf op de proppen met motivaties. Wie heeft wie nodig, dat bedoel je toch? Margarita heeft de duivel nodig. Maar waarom heeft Margarita de meester nodig? Je zegt zelf dat de meester aan lager wal is geraakt?’ (Theo)

‘Weer een prachtige vraag. Ik wilde deze achterhouden om niet te snel mijn eigen mening aan jullie op te dringen. Persoonlijk vind ik dit een zwakker punt van het boek. Nou ja, ik moet het anders zeggen. Als het inderdaad autobiografisch is (en we weten dat dat in hoge mate zo is), dan heeft MB de gelegenheid te baat genomen een ideale versie van hemzelf neer te zetten in de vorm van de meester. De meester is een bescheiden hardwerkende ploeteraar die het niet makkelijk heeft. Hij zegt wel de hele tijd dat zijn boek niets voorstelt en dan maar verbrand moet worden maar ... dat zegt hij alleen maar om zijn geliefde op te kunnen voeren die hem dan kan redden. ‘Oh nee, schrijvertje, je bent geniaal, je moet je boeken niet verbranden, het geeft niet dat je arm bent want dit boek gaat de wereld redden, ik offer mijn leven op voor dit hogere doel’ blabla. Vervolgens vlucht de meester van zijn geliefde zogenaamd omdat hij haar niet mee wil trekken in zijn val. Jahoer, zo komt ie nog beter naar voren, deze bescheiden man. Ondertussen laat ie Margarita het werk doen als hij in het gesticht zit. Kortom: MB creëert met Margarita zijn eigen muze. De werkelijkheid laat overigens zien dat dit beeld aardig klopt. Zijn derde vrouw was zijn grote liefde en inderdaad lijkt zij zich in

hoge mate te hebben opgeofferd voor MB en zijn werk. Dus eigenlijk is de vraag dan geworden, Theo, “waarom heeft deze echte mevrouw haar leven drastisch omgegooid voor deze meneer Boelgakov?”. Want dat heb ik nog niet verteld: deze mevrouw was toen ze Boelgakov leerde kennen getrouwd met een hooggeplaatste militair die (ook) van haar hield.’

‘Nou hier wil ik wel weer iets over zeggen, Ivo. Dit is weer hetzelfde als ik net al aangaf. Dit is een romance, dit is echte liefde, dat hoort bij een goed verhaal. Jij snapt dat blijkbaar onvoldoende en komt met een wat zure en rationele opmerking. Wat is er nu mooier dan een vrouw die zichzelf opoffert omdat ze van die man houdt. Het gaat niet om rijkdom of om status. Er is een hogere onbegrepen kracht in het spel, een kracht die haar als een magneet naar deze geniale man trekt, ook al is ie arm en depressief. Deze vrouw ziet het als haar taak deze man te redden, te rehabiliteren.’ (Claudia)

‘Denk dat je alweer gelijk hebt, Claudia. Toch even. Ik denk dat in werkelijkheid MB een interessante overtuigende persoonlijkheid was die iets had met mooie vrouwen. En of ze echt zo arm waren dat ze nauwelijks te eten hadden, lastig te beoordelen. MB is er toch in geslaagd een bekende figuur te worden in deze Russische samenleving. Hij maakte absoluut onderdeel uit van de Moskouse intellectuele elite. Hij had een charisma en een groot belangrijk netwerk, dat moet ook een aantrekkingskracht op vrouwen hebben gehad. MB mocht immers op dat weldadige feest van de Amerikaanse ambassadeur komen. En, heb ik ook nog niet verteld, MB is door Stalin persoonlijk gebeld en die heeft hem een vaste baan in de culturele sector bezorgd. Ik zie dat we inmiddels langzaam van het boek naar de schrijver gaan, een onderwerp waar ik apart langer bij stil wil staan. Zijn er nog voor nu nog vragen over de inhoud van het boek?’ (Ivo)

‘Ja ik heb nog een vraag voor je. Wat vind je het mooiste verhaal in het boek en waarom?’ (Sonja)

‘Ook daar wilde ik later op terugkomen. MM staat bekend om de gedurfde (maar verborgen) kritiek op het Sovjet-systeem. Ik moet eerlijk zeggen dat dat deel me het minste heeft geboeid. Dat is niet eerlijk, want in die tijd was het nieuw en gedurfd. Je moet het zien in die tijd en in dat land. Inmiddels is het zo ‘common sense’ dat dit systeem door en door corrupt was en is, dat ik daar niks nieuws meer in lees. Ik vind de hervertelling van het verhaal van Jezus en Pilatus het mooist. Knap gevonden maar vooral ook mooi geschreven. Inderdaad zoals sommigen beweren, alsof je er zelf bij bent. Ook in dit verhaal over Pilatus kun je weer verwijzingen zien naar het corrupte Russische systeem. Daar gaat het me niet om. Jezus als mens die er ook van baalt dat hij door mallote volgelingen wordt achterna gezeten. Pilatus die vriend van Jezus wil worden en niet de macht heeft dat waar het echt om gaat in het leven voor elkaar te krijgen. En natuurlijk raak ik enorm getriggerd door het liefdesverhaal. Welke man wil dat niet, een vrouw die jou bewondert. Een mooie vrouw, die voor je gaat? Een vrouw die geheel ten dienste staat van de schrijver, het boek, de literatuur. Niet het mooiste deel van het boek misschien, maar wel een thema dat mij persoonlijk intrigeert. Daar wil ik later nog op terugkomen, als dat mag. Gaan we door?’ (Ivo)

De schrijver

‘Als je tot nu toe alles wat jullie weten over Boelgakov eens op een rijtje zet, wat vinden jullie dan het meest opvallende aan de persoon, aan de schrijver? Rob, mag ik jou eens vragen?’ (Ivo)

‘Wat voor mij het meest kenmerkende is, ik heb me niet verdiept in de schrijver overigens, is dat deze man leefde in een compleet nieuw maatschappelijk systeem, een systeem waar ie zijn draai niet in kon vinden, niet blij mee was, en dat zijn hele leven op zijn kop heeft gezet’ (Rob)

‘Ja mooi, Rob, mee eens. Als we terug gaan naar de drie verhalen waaruit het boek is opgebouwd, welke kernwoorden zouden we daar dan aan kunnen hangen?’ (Ivo)

‘Vraag je dat aan mij? Euh, het verhaal over Moskou dat zou ik maatschappijkritiek noemen, het verhaal over Jezus en Pilatus iets over geloof of ongeloof, misschien ook over goed en kwaad. Het verhaal over Margarita dat gaat over liefde, vrouwen, kunstenaarsschap. Zoiets?’ (Rob)

‘Yep, mooi, dat gaan we allemaal tegenkomen in het privéleven van de schrijver. Nog andere dingen die zijn opgevallen over de auteur zelf?’ (Ivo)

‘Ja, paar dingen wat mij betreft. Dat de schrijver niet zo oud is geworden. En dat hij meerdere keren getrouwd is geweest. Ik weet weinig over de Russische samenleving in die tijd, maar kan me niet voorstellen dat dat standaard was.’ (Geert)

‘Dank. Zeker. Ik kom op alle punten nog terug, dat beloof ik. Een paar dingen dan in willekeurige volgorde over Boelgakov. Hij is geboren in 1890 in Kiev. Die stad ligt nu in Oekraïne, maar toen was het Rusland. Wel actueel met de oorlog die net is uitgebroken. Michail was de oudste zoon in een groot gezin met meerdere broers en zussen. De vader van het gezin was theoloog. Zoals ik het

begrepen heb was het een warm gezin waarbij de familieband belangrijk was. Een intellectueel milieu waar veel werd gediscussieerd. Een welgesteld gezin waar bediendes in huis waren. Een familie met een Datsja in het buitengebied. De vader is jong overleden, opmerkelijk genoeg aan een erfelijke ziekte waar ook Michail later, ook op jonge leeftijd, aan is overleden. Michail wilde op jonge leeftijd graag plagen (zouden we dat nu een pestkop noemen?) en verzon bijnamen voor leraren die gretig werden overgenomen door de medeleerlingen. In het gezin waren de meningen verdeeld over het geloof (in God). Michail was zelf Darwinist en atheïst. Hij geloofde niet in een God maar wel in familiewaarden en goede normen en misschien in voorzienigheid. MB was ambitieus, wilde ergens in uitblinken, koos voor de studie medicijnen. Tijdens zijn studie brak de eerste wereldoorlog uit en kon een hele lichter studentenvervroegd arts worden. MB heeft zelf later geschreven over deze periode als jonge oorlogsarts. Ik weet daar onvoldoende van behalve dat hij een aantal traumatische ervaringen heeft opgedaan, en op enig moment zijn beroep als arts vaarwel heeft gezegd en besloot schrijver te worden. MB heeft in relatief korte tijd zowel de oorlog als de revolutie van 1917 meegemaakt. De overgang van het beschermde gezin naar deze staat van totale chaos had niet groter kunnen zijn.’ (Ivo)

‘Zoiets is voor ons nauwelijks voor te stellen. Ongelooflijk wat dat betekent voor zo’n jong iemand. Het kan niet anders of dat heeft zijn leven en denken totaal veranderd en het lijkt me logisch dat zijn werk doortrokken is van deze vreselijke ervaringen.’ (Sonja)

‘Ja, het is goed om dit in ons achterhoofd te houden. Het gezin van Boelgakov was pro-tsaristisch, wat de overgang naar de nieuwe situatie nog groter maakte. Ik denk ook, maar dat kan een persoonlijke interpretatie van mij zijn, dat de familie het normaal of terecht vond dat ze een meer bijzondere plek in de maatschappij hadden. Een soort ‘noblesse oblige’, een soort gemeend verantwoordelijkheidsgevoel voor de orde der dingen, met goede smaak en redelijkheid. Oftewel, er was geen enkele affiniteit voor de overgang naar een andere orde, waarin het idee dat iedereen gelijk

was juist prevaleerde. Een situatie waarin intellect en uitmuntendheid eerder verdacht en ongewenst was. Ik denk dat we dat in het werk van Boelgakov wel terug kunnen zien. Van het collectief (de meute, de massa) kunnen we niet veel goeds verwachten. De vooruitgang, of het goede, hoe je het noemen wilt, komt van de sterke individuen die hun rug recht houden, van de ambitie, van de wens bijzonder te willen zijn.’ (Ivo)

‘Mag ik iets zeggen? Het is misschien een zijspoor, het komt ineens bij me op. Ik ben fan van het werk van Ayn Rand. Ik weet niet of iemand dat hier iets zegt. Ook iets voor een workshop overigens. Ayn Rand is een Russische vrouw die iets soortgelijks heeft meegemaakt. Ze kwam uit een welgesteld gezin, de kinderen kijken op zondag naar Hollywood-films. Dat in de jaren tien van de vorige eeuw in Rusland! En toen kwam die omwenteling en de armoedeval, weg status en voorrechten, alles werd afgepakt. Ayn Rand is ergens rond haar 20ste in haar eentje naar Amerika gevlucht. Als je haar beroemde boek ‘De eeuwige bron’ leest, zie je eenzelfde romantisering van dat persoonlijke unieke heldendom terug. In het boek figureert een architect die tegen de stroom in zwemt en ondanks alle tegenspoed (van de massa, de mensen die zwichten voor het geld, het gemak) voor zijn principes blijft staan. Ook daar is trouwens sprake van een zweele liefdesaffaire. Afijn, ik dwaal af, de meester uit MM is ook zo’n held of anti-held. En Margarita ook trouwens. De helden van het boek zijn unieke individuen, en het is de maatschappij (de verzameling mindere individuen zeg maar) die het de helden lastig maken. Succes komt eerder ondanks de maatschappij dan dankzij. Jullie snappen misschien dat dit thema mij als ondernemer erg aanspreekt.’ (Geert)

‘Ik ben heel blij met je toevoeging, Geert. Ik ken het werk van mevrouw Rand ook wel, misschien moeten we samen eens nadenken over een nieuwe workshop. Ik heb mezelf wel eens afgevraagd of mevrouw Rand en meneer Boelgakov elkaar ooit in Moskou zouden hebben kunnen tegenkomen. Ze zouden zeker veel met elkaar te bespreken hebben gehad. Ik denk dat je gelijk hebt, ik zie die overeenkomsten ook. Een systeem legt het individu alleen maar

beperkingen op en brengt het slechtste in mensen naar boven, zoiets' (Ivo)

'Nou wil ik toch iets zeggen. Ik snap je punt, Geert, jij bent directeur en noemt jezelf ondernemer. Jij bent dus in mijn ogen ook een beetje elite, van een hogere orde. Ik ben timmerman en zie vanuit mijn positie ook de andere kant van het verhaal. Soms kan ik me er kwaad over maken. Het is niet voor niks dat ik altijd affiniteit heb gehad met het communisme. Of omgekeerd: meer oog heb gehad voor de vernietigende werking van het kapitalisme. Begrijp me goed: de praktijken van Rusland zijn walgelijk, dat ga ik niet verdedigen. Maar dat heldendom van het unieke individu vind ik ook walgelijk en getuigen van een enorme arrogantie. Niemand maar dan ook niemand in onze maatschappij krijgt in zijn eentje iets voor elkaar. Je hebt elkaar nodig, je staat ook op de schouders van alle generaties die je zijn voorgegaan. Dus wat bescheidenheid over je eigen unieke talenten zou niet misstaan. Ik heb het werk van Boelgakov niet gelezen maar als ik het zo hoor dan heeft ie wel maatschappijkritiek, terecht, maar vergeet ie denk ik dat de situatie van vóór de revolutie ook niet ideaal was. Er is tenslotte niet voor niets een revolutie uitgebroken. Boelgakov is er vet op achteruit gegaan, klopt, maar anderen zijn er waarschijnlijk niet slechter van geworden. Okay, laat maar, dit gaat te ver voor deze workshop, wilde het toch even kwijt.' (Theo)

'Heel goed juist, Theo. Dat je je zo uitspreekt. We hoeven het ook niet met elkaar eens te zijn. Meerdere perspectieven geven meer inzicht. Voor mij is duidelijk dat iemands positie en achtergrond zijn eigen verhaal sterk kunnen kleuren. Dat is eigenlijk wat ik ook bij jullie verhalen, Geert en Theo, terug hoor. De maatschappijkritiek van Boelgakov is in mijn ogen niet filosofisch of fundamenteel van karakter. Je kunt je zelfs afvragen of Boelgakov zich ooit verdiept heeft in de werken van Marx en Engels. Ik zie daar in ieder geval weinig van terug in het boek. Ook hier kun je een hele boom over opzetten.' (Ivo)

‘Laten we maar doorgaan met Boelgakov.’ (Geert)

‘De rest hebben jullie al gehoord. MB besluit schrijver te worden en krijgt moeilijk voeten aan de grond. Hij krijgt aanvankelijk geen toegang tot de markt van het communistische schrijverschap. Boelgakov’s eerste vrouw is zijn jeugdvriendin waar hij al op jonge leeftijd mee is getrouwd. Ergens heb ik gelezen dat deze vrouw in zijn ogen niet paste bij zijn gewenste status als (toekomstig) succesvol schrijver. Hij heeft zijn eerste vrouw ingeruild voor een ‘beter exemplaar’, een vrouw die meer mondain was en beter paste bij zijn situatie. Zijn eerste vrouw was geen bewonderaar van zijn werk, dat zal ook meegespeeld hebben. De overgang van de eerste naar de tweede vrouw verdient niet de schoonheidsprijs. Maar dat is een particuliere opvatting van mij, en zoals ik net al zei, sterk gekleurd door mijn eigen ervaring haha. Het schijnt dat Boelgakov zich altijd wat schuldig heeft gevoeld over het op deze manier achterlaten van zijn eerste vrouw, wat hem dan weer siert. Weer een aantal jaren later komt ie opnieuw een vrouw tegen en ditmaal is het volstrekt helder dat dit de vrouw is die er altijd voor hem is geweest. Ook in de roman wordt dit mooi beschreven. Dit heeft zo moeten zijn, de liefde was er altijd al, moest alleen nog geoogst worden. Afijn, dit is dus de Margarita uit de roman. Ze vielen meteen voor elkaar, ergens einde jaren 20, maar de romance kon geen stand houden omdat Margarita (ik noem haar maar even zo) nog getrouwd was en haar echtgenoot, een hoge militair, het niet eens was met de gang van zaken. (Goh, wat vreemd.) Boelgakov en deze Margarita hebben elkaar toen ruim een jaar niet gezien (dat heb ik ergens gelezen in ieder geval) maar de liefde was niet te stoppen. Boelgakov en de hoge militair hebben elkaar diep in de ogen gekeken, als het ware geduellerd met deze unieke mooie vrouw als inzet. De uitkomst is bekend, de arme maar geniale schrijver heeft de strijd gewonnen.’ (Ivo)

‘Ik vind dat je het verhaal over de vrouwen wat cynisch brengt, Ivo. Gelukkig relatieveer je jezelf door te zeggen dat je blik is gekleurd door je eigen ervaring. Je kunt dit ook zien als een echte diepe liefdesrelatie, een schrijver die zijn muze heeft gevonden en

andersom, en waar wij nu dit geweldige boek aan te danken hebben. Daar ben je misschien te rationeel voor, Ivo?’ (Claudia)

‘Ik weet het, ik weet het. Sorry daarvoor. Sta me toe het verhaal af te ronden. De schrijnende armoede van het gezin Boelgakov wordt geleidelijk aan beter. Ik vertelde eerder al over het telefoontje van Stalin dat een diepe indruk op MB heeft achtergelaten. Blijkbaar was Stalin, op een vreemde wijze, een fan van het werk van MB. Stalin hield ervan te spelen met zijn macht en het touwtje soms wat aan te trekken en dan weer wat los te laten. Een willekeur waar je gezien de macht op leven en dood van Stalin helemaal gek van kan worden. MB heeft nog een aantal brieven geschreven later aan Stalin maar nooit meer antwoord ontvangen. Wel heeft ie, zoals ik eerder zei, een baan aan Stalin te danken, een baan die hem veel tijd en energie kostte. Het schrijven moest voornamelijk in de avonden en nachten plaatsvinden. Zo is in meerdere rondes en versies uiteindelijk ‘De meester en Margarita’ ontstaan. In de tussentijd werd de gezondheid van MB allengs slechter en in 1940 is MB aan dezelfde ziekte overleden als zijn vader. Zijn eigen Margarita heeft in de tientallen jaren daarna veel werk verzet zowel om het boek gereed te maken als om het gepubliceerd te krijgen. Margarita (ik blijf haar zo noemen) is vele jaren later, zo rond 1970, overleden. Of ze nog een andere man in haar leven heeft gehad is mij niet bekend. Kan bijna niet, zou je denken.’ (Ivo)

Schema één

‘Okay mensen, ik heb hier en daar al mijn persoonlijke kleuring laten doorschemeren, en wil er met jullie goedkeuring nog een schepje bovenop doen. Omdat ik nog vragen heb en geen bevredigende antwoorden bij anderen kan vinden, daarom zijn we ook hier.’ (Ivo)

‘Wat voor vragen heb je nog, Ivo?’ (Rob)

‘Dank voor deze voorzet, Rob. Even kijken, het zijn er meerdere. Kijk, die duivel die in Moskou aan de gang gaat, die blijkt het op te nemen voor Jezus, voor het geloof in het goede van de mensen. De duivel is in dit boek ook niet puur slecht, hij heeft oog voor misstanden en probeert in mijn ogen de balans in de stad weer te herstellen. Waar slaat dat op? Waarom wil de duivel het boek over Jezus en Pilatus redden? Waarom wil ie de meester helpen? Het lijkt een omgekeerde wereld. Iemand een idee?’ (Ivo)

‘Nee, eerlijk gezegd niet. Sterker nog. Waarom is het atheïsme van de Russen zo’n groot thema in dit boek? Je zei zelf dat Boelgakov van zijn geloof is gevallen. Dus van alle issues in Rusland van die tijd lijkt het verbod op geloof en kerk me wel het minst problematische.’ (Claudia)

‘Precies! Waarom heeft Boelgakov voor het verhaal van de kruisiging van Jezus gekozen als het boek in het boek? Hij had voor elk ander verhaal kunnen kiezen toch?’ (Ivo)

‘Okay, je punt is duidelijk, Ivo. Je stelt de vraag niet voor niets, je zult zelf ongetwijfeld een antwoord bedacht hebben. Dus kom maar op. Voor de draad ermee.’ (Geert)

‘Haha, natuurlijk Geert, je hebt gelijk. Maar het zijn serieus wel de vragen waar ik mee worstel. Ik heb wat rond gevraagd. Ik kom zo tot drie antwoorden of mogelijkheden. Mogelijkheid één: het Pilatus-verhaal gaf Boelgakov nogmaals de gelegenheid het Russische systeem in verdeckte termen te bekritisieren. Het Romeinse

systeem van macht en willekeur gaat dan eigenlijk over het communistische Rusland. Pilatus staat misschien wel voor Stalin. Ik vind het niet zo overtuigend. Er is al genoeg kritiek op het systeem in de rest van MM te vinden. Mogelijkheid twee: Boelgakov heeft gekozen voor het bijbelverhaal omdat het een canoniek verhaal is, een verhaal dat in alle culturen bekend is. Hij had ook voor een bekend sprookje kunnen kiezen natuurlijk. Ja, zou kunnen, maar weer vind ik het niet overtuigend genoeg. De derde mogelijkheid: de keuze voor het bijbelverhaal is logisch vanuit de opvoeding en zijn jeugd. Het is misschien wel een hommage aan zijn jong overleden vader die theoloog was. Hij had misschien het gevoel dat hij zijn vader was afgefallen en probeerde zo de balans te herstellen? Dat culturele erfgoed van zijn vader en familie heeft Boelgakov een plek gegeven in zijn magnum opus. Deze vind ik vrij overtuigend. Dan nog blijft voor mij de vraag open waarom Boelgakov afwijkt van het bekende bijbelverhaal. Waarom zijn Jezus en Pilatus niet de figuren zoals wij die kennen? Waarom zijn ze wat menselijker en kwetsbaarder gemaakt?' (Ivo)

'Nou ja, misschien moet je het gewoon zo laten, je haalt er uit wat je wilt. Misschien heeft Boelgakov bewust dat soort puzzeltjes in zijn verhaal gestopt. We zullen het nooit zeker weten toch?' (Sonja)

'Dat is absoluut zo. Alles wat we hier proberen te doen is in hoge mate speculatief. In kan jullie zeggen dat het mij niet los heeft gelaten. Ik ben schema's gaan tekenen van oorzakelijke verbanden. Wie heeft wie nu nodig in het verhaal? Ik heb twee schema's voor jullie meegenomen. Dat zijn mijn beste versies tot nu toe. Eentje gaat over het boek zelf. De andere, die geef ik hierna, gaat over Boelgakov als persoon. Let op, de ene is nog speculatiever dan de andere. Geert, kun jij het eerste schema even rond laten gaan, er zijn genoeg exemplaren voor iedereen, pak gewoon het bovenste vel en geef de rest door aan je buurman of buurvrouw.' (Ivo)

'Zo, je hebt er echt werk van gemaakt. Prima, geef maar hier dat stapeltje.' (Geert)

‘Als iedereen het blaadje voor zich heeft, dan lopen we het samen even door. Waarom doet de duivel goede dingen? Waarom wil hij het boek van de meester redden? Waarom gaat het verhaal van Jezus en Pilatus hem aan het hart? Mijn verklaring is dat God niet bestaat. En nu laat ik even een stilte vallen.’ (Ivo)

‘Die snap ik niet, inderdaad, hoezo?’ (Rob)

‘Alleen de duivel bestaat. De duivel dat is God. Hij is goed en kwaad ineen. De duivel is zo slim geweest een tegenpool voor hemzelf te creëren. Want goed kan niet bestaan zonder slecht. God zoals wij die kennen is een creatie van de duivel. God is de duivel, de duivel is God. De duivel vindt de bijbel belangrijk omdat er stichtelijke verhalen moeten zijn die duiding geven aan goed en kwaad. Kortom, de duivel heeft er alle belang bij dat zijn tegenspeler en de bijbehorende boeken blijven bestaan. Zonder God is het voor hem ook einde oefening. De duivel constateert dat het in het communistische Rusland de verkeerde kant in gaat. Hij moet wel ingrijpen en laten zien dat hij bestaat. Dat het boek dat de meester schrijft min of meer verboden wordt (als ongewenst wordt gezien) bevalt hem ook niet. Dus dat boek moet boven tafel worden gehaald. Moet worden gered uit het vuur. Hoe kan de duivel het boek redden? Door een pact met Margarita te sluiten. Akkoord, mijn vraag blijft staan waarom de duivel niet rechtstreeks met de meester in onderhandeling gaat, maar alas, zo redeneren we alles kapot. Zo hebben we een sluitende kringloop van motieven. De duivel heeft God nodig, daarvoor moet het boek worden gered, daarvoor heeft ie de meester nodig, daarvoor is Margarita nodig. Als beloning brengt ie de meester en Margarita weer samen, maar dat is het liefdes-deel van het boek. Het grote bal van de duivel is een periodieke manifestatie van de ultieme macht van de duivel. En nu jullie!’ (Ivo)

‘Tja, ik heb het boek meerdere keren gelezen, maar dit zou ik er echt niet uit hebben gehaald. Ja, wat zal ik zeggen. Knap bedacht, Ivo. Ik denk dat het een mogelijke interpretatie is. Ik vind dat je het geloof

op die manier wel heel dominant maakt in het boek. Maar misschien moet je dat ook symbolisch zien, als zoals je zei, een ode aan zijn vader. Wie zal het zeggen?’ (Claudia)

‘Scherp geformuleerd, Claudia. Het lijkt nu allemaal te gaan om atheïsme en God en de bijbel. Dan doe je MM geen recht, ben ik wel met je eens. Je moet het dus op een hoger abstractionniveau zien. Het gaat over goed en kwaad, over de achterkant van het gelijk, over de laag onder de laag. Ik kom daar bij mijn tweede schema, over de persoon Boelgakov, nog op terug. Okay mensen, laat het bezinken, neem een glas water, dan gaan we naar het tweede schema.’ (Ivo)

Schema twee

‘Goed mensen, we zijn er bijna maar nog niet helemaal. We hebben het over drijfveren of motieven gehad. Je kunt je ook afvragen wat de motieven zijn geweest voor de schrijver zelf? Dus voor Boelgakov? Waarom schreef ie dit boek, wat wilde hij ermee bereiken? Wat zegt het over de persoon? Is er een relatie met de persoon? Een paar dingen liggen wel voor de hand, denk ik. Wie?’ (Ivo)

‘Lijkt me vrij simpel, hij wilde kritiek leveren op het systeem. Dat deed ie zelfs in het besef dat hij daarmee zijn eigen leven op het spel zette.’ (Theo)

‘Zeker Theo. Probeer eens nóg een stap verder te gaan. Waarom zou hij zijn leven op het spel willen zetten door zo’n boek te schrijven? Vanwaar die enorme drive om kritiek te leveren, weliswaar verborgen, maar toch?’ (Ivo)

‘Misschien een groot gevoel voor rechtvaardigheid? Nou ja, ik denk dat voor Boelgakov dit extra schrijnend was gezien de grote overgang en de situatie zoals hij die eerder heeft ervaren. Dus die relatieve rijkdom en die warme familieband.’ (Theo)

‘Ik kan zo natuurlijk nog verder doorvragen, waarom dan dat grote gevoel voor rechtvaardigheid? Okay, ook gezien de tijd, deel ik nu mijn tweede schema uit. Het schema heeft een wat ander karakter, het is niet zo strak met allerlei causale verbanden als het vorige schema, en wat ik al zei, het is hoogst speculatief. Rob, kun jij het stapeltje even doorgeven?’ (Ivo)

‘Aha, psychologie van de koude grond, goed dat je je bij voorbaat al indekt, Ivo.’ (Rob)

‘Ja, sorry, ik worstel er ook wel mee om dit met jullie te delen, het zegt zeker iets over mijzelf, maar ook daar ga ik nog kort iets over vertellen als het mag. Goed, wat is mijn analyse van de motivatie van de auteur? Een paar dingen zijn voor de hand liggend. Boelgakov

heeft nooit de eer en erkenning gekregen die hij in zijn ogen wel verdiend had. Bepaalde mensen en instituten hebben hem het werken onmogelijk gemaakt. Dit boek zou je daarom in de eerste plaats kunnen zien als een persoonlijke afrekening. Als een eerherstel, een revange. Met terugwerkende kracht heeft Boelgakov gelijk gekregen. Het systeem is failliet gegaan en Boelgakov is alsnog een bekende schrijver geworden, vooral met dit boek. Een andere motivatie, ik vind hem zelf vrij voor de hand liggend, is dat dit boek een monument is voor zijn echte grote liefde, namelijk zijn derde vrouw, aka Margarita. Het is een hommage, een eerbetoon, een beloning voor zijn grote muze. Herkenbaar toch? Dan noem ik er nog één, ook voor de hand liggend denk ik, en dat is prestatiemotivatie. Boelgakov heeft van jongs af aan een grote motivatie gehad zichzelf te onderscheiden, zichzelf te bewijzen. Hij wilde aanvankelijk als arts bijzonder worden, later was vanaf het begin het doel een groot en bekend schrijver te worden. Dus niet: ik ga wat leuks schrijven, ik ben snel tevreden, nee, ik zal laten zien wie ik ben en wat ik kan. Ik ga iets groots neerzetten, waar men nog lang over zal praten. Mijn persoonlijke indruk is dat Boelgakov geen bescheiden man was, hij was overtuigd van zijn eigen kwaliteiten, en keek vaak neer op andere schrijvers. Hij wilde zich graag meten met de allergrootsten. Dat in tegenstelling tot de meester zelf die zichzelf vaak wegcijferde. Een mooi voorbeeld van verhulling of de dingen wat mooier voorstellen dan ze zijn. Het is ook geen echte autobiografie natuurlijk, dus alles mag en mijn subjectieve kritiek is in die zin van geen enkel belang. Hoe hij zijn derde vrouw heeft leren kennen en afscheid heeft genomen van zijn eerdere vrouwen, ook daarover is de roman niet alles onthullend en wordt het mooier voorgesteld (in zijn voordeel zeg maar) dan de werkelijkheid.' (Ivo)

‘Tja, ik denk dat dat allemaal mag hoor, niks raars aan. Overigens, ik leer snel, Ivo, nu kan ik jou ook de vraag stellen, waar kwam dan die prestatiemotivatie vandaan? Waarom moest ie zich zonodig bewijzen?’ (Rob)

‘Fantastisch! Dank voor de voorzet, Rob. Nu kan ik lekker los gaan en verder speculeren. Ik denk dat er twee dingen zijn waar Boelgakov

zich schuldig over voelde. Althans, die heb ik terug kunnen vinden in wat bronnen. Op de eerste plaats zijn rol in het gezin nadat zijn vader vroeg is komen te overlijden. Hij voelde zich met name later schuldig omdat hij er niet was voor zijn kleinere broers. Als oudste in het gezin ligt het voor de hand de rol van de vader in te nemen als die wegvalt. Nou ja, niet letterlijk natuurlijk. We komen zometeen nog terug op het begrip ‘familie-opstellingen’. Daaruit is wel bekend dat je een bepaalde logische plek in je familie hebt en als je die plek niet inneemt, dan ga je daar last van krijgen, dan gaat het je energie kosten. Om het familiesysteem toch weer in balans te krijgen, moet je heel veel tegenkracht organiseren. Een vorm van tegenkracht organiseren, voor jezelf, is een hoge prestatiemotivatie. Op die manier denk je voor jezelf de balans weer te kunnen herstellen. Het succesvol worden in de maatschappij, bijvoorbeeld door een groot schrijver te worden, lijkt de zaak dan weer goed te maken. Een ander punt waar Boelgakov zich schuldig over voelde is hoe hij zijn eerste vrouw heeft verlaten. Ik heb ergens gelezen dat hij daar nog kort voor zijn dood over heeft gesproken. Ik weet niet waarom ik dit nu noem, want ik kan geen link leggen naar het boek. Je zou dan juist verwachten dat hij wat had getalmd om zijn derde vrouw zo in de spotlights te zetten. Ik noem het, denk ik, om toch zijn omgang met vrouwen nog even aan te stippen.’

‘Haha, persoonlijke frustraties, Ivo?’ (Sonja)

‘Ja misschien wel. Ik zei het al eerder. Drie keer trouwen en twee keer scheiden, dat was zeker in die tijd niet zo standaard. En trouwens nu nog niet. Ook is wel bekend dat Boelgakov veel oog had voor vrouwen en er is minimaal nog een andere affaire van hem bekend. Nou goed, dat moet ie allemaal zelf weten. Hij was ongetwijfeld een charmeur en een flirt. Hij was ook ijdel en had veel aandacht voor hoe hij naar buiten overkwam. Kijk naar de foto’s die van hem bekend zijn, hij ziet er meestal uit om door een ringetje te halen, ondanks alle armoede. Hij dacht na over wat hij voor kleren droeg, hoe hij zijn haar wilde hebben en hij maakte bewust gebruik van een zogenaamde ‘monocle’ om zijn status kracht bij te zetten. Boelgakov had alles van een ‘dandy’. Daar, ik heb het gezegd!’ (Ivo)

‘Haha, een showman, een womanizer, een snob ... ja hoor!’ (Geert)

‘Jongens, deze discussie gaat de verkeerde kant op, dit voegt niks toe aan ons begrip van het boek.’ (Claudia)

‘Ik hoor je, Claudia. Het is pure speculatie, en je moet het werk beoordelen los van de auteur. Toch zul je denk ik niet ontkennen dat het ook een perspectief biedt om nog eens op een andere manier naar delen van het boek te kijken? Genoeg hierover. Nu een serieuzere toon. Ik zit nog steeds met die vraag waarom in het boek zoveel figuren anders of tegendraads handelen. Als ik het hele werk van Boelgakov eens door de ooggharen bekijk, dan zie ik één rode draad. En die is ... in één woord ... balansherstel. Dat moet ik uitleggen. Boelgakov is een tegendraads denker. Steeds probeert ie de lezer op het verkeerde been te zetten. Of op het andere been. Nee, dit systeem deugt niet. Nee, deze mensen deugen niet. Ja, de mensen lopen achter elkaar aan als kuddedieren. Nee, Jezus was niet alleen goed. Nee, Pilatus was niet alleen slecht. Steeds probeert ie de andere kant van de medaille te laten zien. Dit is misschien weer een boude uitspraak die ik niet hard kan maken, maar ik zeg het toch. Boelgakov heeft iets van een systeemdenker. Hij kijkt naar het grotere geheel en ziet de krachten die aan het werk zijn. Het relateert ook de macht of invloed van één individu. Het relateert de macht van Jezus, want die werd achterna gezeten door zijn volgers, en werd in een rol geduwd. Het relateert de macht van Pilatus want ook hij moest zich voegen naar bepaalde wetmatigheden. We denken graag in sjablonen van goed en kwaad. De meeste sprookjes hebben een held en een slechte tegenhanger (kan even niet op het Nederlandse woord komen, maar in het Engels is het ‘heroes and villains’). Dat geeft ons een goed gevoel, dan is het maar duidelijk. Boelgakov weigert die sjablonen te gebruiken. Een systeemdenker heeft oog voor de onbalans in het systeem en wil, door zijn werk, door zijn schepping, de balans weer herstellen.’ (Ivo)

‘Dus Boelgakov als systeemdenker, tegendenker, balanshersteller. Interessant. Ivo, je realiseert je toch, dat ie dit niet altijd en overal doet?’ (Claudia)

‘Wat bedoel je, Claudia?’ (Ivo)

‘Ik verwijs naar je eerdere opmerkingen, ik verzin het niet zelf. Hoe hij zichzelf en zijn muze beschrijft, dat is toch behoorlijk cliché?’ (Claudia)

‘Ha, grappig. Ja, dat is wat ik vind. Boelgakov is veel scherper en krachtiger en tegendraadser als het gaat over het Russische systeem dan als het gaat over zichzelf en zijn amoureuze relaties. De bescheiden arme meester die vooral slachtoffer is. En de dienende mooie Margarita die de zaak weer recht zet. En in balans brengt, dat dan weer wel. Wat hier speelt is, ook ergens gelezen, een romantische visie op schrijverschap en kunstenaarschap. Het beeld van de getormenteerde kunstenaar annex kluizenaar. Nou ja, je zei het zelf al eerder, Claudia, dit is nodig voor de romance in het verhaal. Het hoort ook bij het tijdsbeeld, de scene van schrijvers en kunstenaars hoorde bij de Russische intellectuele elite. Boelgakov had hoe dan ook toegang tot de intellectuele kunstenaars-elite van zijn tijd.’ (Ivo)

‘Ik moet nog even terug denken aan de drive van Boelgakov om kritiek op het systeem te leveren. Je kunt een heel verhaal afsteken over zijn opvoeding en rechtvaardigheid en balanswerking. Misschien is het veel simpeler. Je zei toch dat ie in zijn jeugd een pestkop was en bijnamen voor leraren verzoon. Misschien heeft hij dat altijd gehad, beetje plagen. Zit in zijn karakter. Ja, waarom niet, zijn boek is een uitvergroete versie van spelen met bijnamen. Alleen is het toneel nu niet zijn school maar de Sovjet-samenleving.’ (Claudia)

‘Die ga ik van je overnemen, Claudia, ik vind het heel logisch klinken. Zo zit iemand in elkaar, hoeft niet altijd een heel verhaal achter te steken. Boelgakov als onthuller, plager, satiricus. We zullen het nooit weten, het is een mogelijkheid.’ (Ivo)

‘Dan heb ik ook nog wel een opmerking. Over die pestkop. Mooi gevonden, Claudia. Ik zie een paradox bij Boelgakov. Hij wil graag onthullen en aan de kaak stellen. Ontmaskeren. Iedereen heeft een masker en hij is er om dat masker eraf te halen, zeg maar. Maar dat doet hij door zelf weer te verhullen en nieuwe maskers op te zetten. Vandaar die bijnamen, vandaar die verborgen boodschappen. Boelgakov is dus een verhullende onthuller.’ (Rob)

‘Ik vind het mooi gevonden, Rob. Het zou zo een titel van een nieuwe Suske en Wiske kunnen zijn. De onthullende verhuller. De verhullende onthuller.’ (Ivo)

‘We missen nog één belangrijke drijfveer in je verhaal, Ivo.’ (Sonja)

‘En die is?’ (Ivo)

‘Wat was nu de echte drijfveer van zijn derde vrouw aka Margarita? Waarom heeft zij een deel van haar leven gegeven aan deze schrijver? Waarom heeft ze haar hoge functionaris en prima leven opgegeven? Om in te trekken bij een arme en depressieve kluizenaar?’ (Sonja)

‘Ai, die staat niet in mijn schema. Intrigerende vraag. Ik heb daar wel al iets over gezegd. Sowieso is de versie in het boek geromantiseerd. Maar je hebt gelijk, in het echte leven heeft deze vrouw een prima uitgangssituatie verlaten voor Boelgakov. Het meest voor de hand liggende antwoord is dat zij niet gelukkig was bij haar toenmalige hooggeplaatste militair. Dus ja, echte liefde speelt een grote rol. Ze is tot aan haar dood trouw gebleven aan Boelgakov en zijn werken. Ik heb een dagboekfragment van haar uit 1961 gelezen waarin ze beschrijft hoe ze aan hem terugdenkt. Dat spreekt boekdelen over haar liefde voor deze man en zijn werken. Verder, ik herhaal het nog maar een keer, moet Boelgakov een grote aantrekkingskracht op vrouwen hebben gehad met zijn voorkomen en eruditie. Dat kan niet anders. En het was niet alleen kommer en kwel. Boelgakov had een enorm en invloedrijk netwerk en was wel degelijk iemand om

rekening mee te houden. Kijk naar zijn relatie met Stalin, hoe complex ook. Nee, ook hier ligt het denk ik allemaal wel wat genuanceerder.' (Ivo)

Ivo draait door

‘Ik realiseer me dat het laat is en jullie honger hebben. Ik wil nog kort jullie aandacht. We hebben niet alle drijfveren te pakken. Ik wil als afsluiting één ding kwijt.’ (Ivo)

‘Klopt, we zijn toe aan eten en drinken, Ivo. Je maakt het spannend. Wat wil je nog kwijt? Als afsluiting dan.’ (Rob)

‘Ik wil iets kwijt over mijn eigen drijfveren. Ik heb jullie al verteld waarom ik dit boek heb gekozen. Ik kreeg het als tip van een vriend én korte tijd later leerde ik Belle uit Frankrijk kennen en kwam het boek weer ter sprake. In zo’n korte tijd. Je kunt dat zien als toeval maar ik heb ervoor gekozen het te zien als iets wat op mijn pad is gekomen en met een reden. Misschien herinneren jullie je nog dat ik helemaal aan het begin hebt gezegd dat ‘op je pad komen’ ook een thema is in MM en bij Boelgakov?’ (Ivo)

‘Hmm, ja, klopt, maar hoezo, misschien nog even toelichten.’ (Claudia)

‘Boelgakov geloofde niet in God, zover we weten. Maar hij geloofde wel in fatsoen, in normen en waarden, in gerechtigheid, van dat soort termen. Dat is volgens mij weer die balanswerking waar ik het net over had. Hij geloofde dat het systeem weer in balans moest komen of kon komen en wilde daar zijn eigen energie voor inzetten. Ook dat is, zoals ik het zie, een vorm van sturing van bovenaf, iets hogers, het gaat over de krachten van het systeem. Ik heb nog eens gekeken hoe Boelgakov zijn ontmoeting met Margarita in de roman beschrijft. Daar gebruikt hij termen als ‘het heeft zo moeten zijn’, ‘ze was er altijd al’. Nou ja, misschien draaf ik weer door, maar mij is ook zo iets overkomen. Deze vrouw, Belle, moest op mijn pad komen en dat boek moest onderwerp van onze gesprekken en onze relatie worden.’ (Ivo)

‘Nu wordt het spooky, Ivo, moeten we dit allemaal weten? Een relatie?’ (Sonja)

‘Ja, het is crazy, ik weet het. Een hogere kracht heeft er voor gezorgd dat ik na mijn scheiding een camper heb gekocht, dat ik daarmee naar Portugal ben getrokken, dat ik onderweg op een Berg in Bilbao mijn Tinder aan heb gezet en dat ik zo Belle heb leren kennen. Je moet weten dat ik tijdens die reis aan een boek aan het werken was. Ik had toen zelf MM nog niet gelezen overigens.’ (Ivo)

‘Ik weet niet of ik de conclusie wil horen, Ivo, je wilt toch niet zeggen dat ...’ (Sonja)

‘Ja, ik vrees van wel, Sonja. Ik voelde me de meester en meteen was daar Belle als mijn muze. Door haar voelde ik me gesteund mijn boek af te schrijven. Meteen even rechtzetten, ik mag de schoenen van de meester nog niet eens poetsen, daar gaat het me niet om. Belle heeft me geïnspireerd om het boek af te schrijven én het boek had of heeft een hoger doel. Er zijn krachten op de achtergrond aan het werk, krachten buiten mij om. Het systeem schreeuwt om een nieuwe balans en ik heb daar een rol in gekregen’ (Ivo)

‘Past dit wel in een workshop ... Okay, ga door, als je a zegt moet je ook b zeggen’ (Claudia)

‘De vergelijking met MM en Boelgakov gaat op veel punten mank. Dat realiseer ik me ook wel. Laat ik beginnen met waar het niet over gaat. Mijn boek heeft geen systeemkritiek en er wordt weinig schokkends in onthuld. Ik hoef niet voor mijn leven te vrezen. Mijn boek heeft ook geen groot thema als het lijden van Christus. Mijn boek wordt niet verbrand. Mijn schrijven wordt niet onmogelijk gemaakt. Dan de overeenkomsten. Er is een vrouw die op mijn pad komt. Het heeft zo moeten zijn. Precies zoals Boelgakov zijn Margarita heeft ontmoet. Er is sprake van een boek, een boek dat nog niet af is, een boek dat een zetje nodig heeft, een boek dat af móét. Er is sprake van een muze die mij wijst op MM en respect heeft voor mijn schrijven.’ (Ivo)

‘Waarom moet het boek dan afgeschreven worden? In de ogen van je muze, Belle? Gewoon om jou te stimuleren of speelt er nog iets anders? Ik vraag het omdat je nogal veel nadruk legt op het hogere doel.’ (Geert)

‘Dank, Geert, er is een hoger doel. Dat gaat over het onderwerp dat in mijn boek behandeld wordt. Nou komt ie: mijn boek gaat voor een deel over de kracht van familieopstellingen. Ik vertel daarin over hoe mijn eigen leven is verlopen door het ontkennen van de plek die ik in mijn eigen familiesysteem zou moeten innemen. Ik zei eerder al dat iedereen zijn eigen plek heeft en als je weigert die in te nemen dat je dat dan heel veel negatieve energie gaat kosten. Ik leg in dat boek uit hoe ik in deze fase van mijn leven bezig ben mijn eigen juiste plek weer in te nemen en hoe me dat helpt bij het kunnen omarmen van het leven. Waarom moet het boek af? Omdat Belle in diezelfde fase in haar leven is beland en na een scheiding van haar man worstelt om haar leven opnieuw op te pakken. Ze leest allerlei zelfhulpboeken en begint geleidelijk aan te ontdekken dat veel van haar leven was gericht op het voldoen aan de eisen van anderen. Nu is het tijd geworden het leven te leiden dat je zelf wilt. Je ogen te openen voor de kansen die al die tijd al voorbij zijn gekomen maar die je niet kon zien. Mijn boek moet af omdat Belle mijn boek moet lezen om erachter te komen dat zij niet op haar eigen plek staat in haar familiesysteem. Zolang ze dat niet erkent, zolang ze niet haar eigen plek gaat opzoeken, zal haar energie verloren gaan, hoeveel zelfhulpboeken ze ook leest. Vanaf onze eerste gesprekken ging het over het boek van Boelgakov en over familieopstellingen. Nog niet ging het over haar persoonlijke situatie en háár rol in de familie. Ik moet het boek afschrijven om haar het laatste stapje te laten zetten. Dat stapje is zelf te experimenteren met opstellingen door op zoek te gaan naar een ‘opsteller’ die haar haar eigen plek kan laten innemen. Zodat de energie weer kan stromen, zodat ze voor haarzelf kan kiezen, zichzelf haar eigen geluk gunt. Dus ja, het boek heeft een boodschap en het boek moet af om gelezen te kunnen worden. Door Belle.’

‘Woah, ik ben er even stil van, wat een onverwacht einde ... ’ (Sonja)

‘Hoe is het afgelopen met het boek en met Belle?’ (Claudia)

‘Wat mij betreft kunnen we daarover praten tijdens de pizza. Ik vond de overeenkomsten te mooi om te laten liggen. Misschien ben ik toch meer romanticus dan ik voor mezelf wil toegeven, Claudia en Sonja. De rationele econoom? Ik wil het hier graag bij laten en ik dank jullie voor jullie tijd en aandacht. Ik zie uit naar een volgende workshop met jullie.’ (Ivo)

Een welgemeend applaus stijgt op uit het zaaltje. Ik hoor het geroezemoes aanzwellen als ik snel naar buiten loop om te bellen waar de pizza’s blijven. Rond 20 uur zouden ze bezorgd worden.